

КЪМ БЪЛГАРСКАТА ГРАМАТИЧНА ИСТОРИОГРАФИЯ

Български граматика през 30-те и 40-те години на XX век

На Йорданка Маринова

и на всички, които като нея и колкото нея
познават и обичат българската граматика

Не е случайно, че поредицата от граматика на съвременния български език, излезли през 30-те и 40-те години на XX век, се поставя с труда на Александър Теодоров-Балан (1859-1959) *Българска граматика*. Дял I. За думите. Част I. Звукословие (1930) (Балан 1930). Почти единствен измежду първите български университетски преподаватели Балан ориентира научните си интереси към проблематиката на съвременния български книжовен език. Още в края на XIX век той издава за нуждите на българското училище *Българска граматика* (за I и II клас на средните училища) (1899), а след това и *Български език, методична граматика* (в две книги – за I и II клас) (1899, 1900). С тези граматика се кодифицират основните книжовни норми на съвременния български език. През първите две десетилетия на XX век училищни граматика се пишат и издават главно от учители, а не от университетски преподаватели. Както сам отбелязва в *Разногласни становища за българска граматика* (1935), Балан адресира труда си от 1930 г. не към учениците, а преди всичко към своите студенти, утрешни учители по български език, към самите учители и изобщо любители на “българското езиково знание”. С такава цел той дава на книгата си характер на помагало (Балан 1935: 90).

Книгата представя първото системно изложение на фонетиката на съвременния български език, но е озаглавена “Българска граматика”, тъй като авторът е предвиждал две продължения – втора част на дял I (по морфологични въпроси) и дял II (по синтактични въпроси). По различни причини замисълът му не се осъществява, десет години по-късно обаче той издава прочутата *Нова българска граматика*, където съсредоточава вниманието си върху морфологията и синтаксиса на българския език. Пишейки своя труд, Балан взема за образец хърватската граматика и стилистика от проф. Тома Маретич (Загреб, 1899) и чешката наръчна граматика от проф. Ян Гебауер (III изд. Прага, 1925). Авторът уточнява: “Аз обаче за своята граматика се отклоних от техния път, едничко с помисъл да услужа от по-близо на читателя си при наше езиково образование, при наша езикословна книжнина. Пишейки наша граматика, аз не се грижех, нито се питах как биха я посрещнали езикословци в чужбина, но залягах да подтикна напред досегашното наше граматично знание и умение, да подтикна читателя и към лични наблюдения; аз писах [...] “за нашенци”, по план за изложение “нашенско”. От заварено и навично старо вода непосредно към възприето или предлагано ново, като се спирам при сгода да разправам и неща, чието място би било другаде [...] Аз искам да вода читателя от долу, а не да го зова от горе” (Балан 1935: 91). [1]

Следва да се има предвид още, че, както сам авторът уточнява, *Звукословието* е завършено през 1926 г.: “Тя [граматиката от 1930] пролежало четири години под опала, понеже настояваше да не се подчини на официалния заповядан, исторично наречен “Цанковски” правопис; и щом никой нигде не приемаше да я печата, па не бях стиген и сам аз да го сторя, тя бе обречена на мрътвило, на унищожение, безразлично по какъв начин” (Балан 1935: 89).

Книгата се състои от кратък Увод и Звукословие.

В Увода авторът разграничава понятието език като сбор от думи с разнообразни значения и форми и като средство за общуване от понятието реч като език откъм своята употреба, която бива устна и писмена. За Ал. Т.-Балан книжовният език е особен “говор или наречие между всички български говори или наречия”. Авторът държи строга сметка за йерархията на езиковите равнища, той отбелязва, че езикът се твори, за да се говори като реч, и че е съставен от изречения, изреченията – от думи със свои значения и форми, а думите – от звукове, които се изобразяват с букви и които са най-малките съставни елементи на речта.

Звукословието е разработено предимно в синхронен аспект. Това се уточнява още в предговора, където макар и с уговорката, че изследването има за основа старобългарския език, се казва, че тази граматика “представя предмета си от перспектива на новобългарския книжевен език”. Започва се с подробно описание на отношението звук – буква, вкл. и от гледна точка на историческото развитие на това съотношение, след което се прави описание и класификация на гласните и съгласните, вкл. и подробно описание на говорния апарат и на механизма на учленяване на звуковете. Класификациите са обобщени в таблици. Твърде задълбочено са разгледани въпросите за сричката и ударението, където има бележки и за мелодиката на българската реч. Премного място е отделено на звуковите промени – тук авторът изоставя синхронния подход и започват да преобладават историческите бележки. Описано е грамадно количество от данни, но авторът не успява да ги систематизира. Направен е опит за кодификация на определени правоговорни и правописни норми, част от които отразяват субективните виждания на автора.

Книгата слага начало на разгорещена дискусия между Стефан Младенов и автора. През 1934 г. е публикувана обширна критична рецензия на Ст. Младенов (77 стр.), който все пак отбелязва, че това е “първата научна и подробна граматика на новобългарския език” (Младенов 1934: 21) и че трудът на Балан, макар и позакъснял, е “добре дошъл” (Младенов 1934: 98). На следващата година Балан публикува още по-обширен отговор на Стефан-Младеновата критика (118 стр.), където уточнява и доразвива своите възгледи по редица общи и конкретни лингвистични въпроси (Балан 1935).

През 1936 г. се слага началото на “жетварските” по думите на Балан години за българската граматика (Балан 1957/1987: 213). В продължение на осем години виждат бял свят шест системни български граматика. Макар и неравностойни по съдържание, те са важен етап в проучванията на съвременния български език. За първи път след продължителната доминация на младограматизма се обръща толкова сериозно внимание върху проблематиката на съвременния български език. Науката има да решава основни въпроси относно системата и структурата на нашия език, на неговата морфология и синтаксис. Изследванията в тази насока значително изостават от равнището както на европейското, така и на българското езиковедие. В някои отношения те са дори на равнището на възрожденските ни граматика.

Авторите на шестте системни граматика – Петър Калканджиев, Никола Костов, Стефан Младенов и Стефан Попвасилев, Александър Теодоров-Балан, Димитър Попов, Любомир Андрейчин – имат различна подготовка, престиж и влияние сред културната общественост в България. Широко известни и ценени като специалисти са университетските преподаватели Александър Теодоров-Балан и Стефан Младенов, популярно е и името на Стефан Попвасилев покрай списание “Родна реч”. Петър Калканджиев (1881 – 1942) е преподавател по български език в Пловдивския учителски институт, преди това е учителствал в Севлиево (1911-1920), преподавал е и във Висшия педагогически курс за прогимназиални учители в Бяла черква (за повече подробности вж. Куцаров 1993: 160-171). Димитър Попов пък е лектор по български език във Варненското висше търговско училище. Никола Костов (1894-1955) е гимназиален учител, по-късно той продължава да се изявява като лексиколог и лексикограф, съавтор и на други учебници по граматика. Най-млад измежду всички е Любомир Андрейчин, когато през 1944 г. излиза неговата граматика, той е само на 34 години, възраст, на която обикновено се навлиза в науката, особено в езиковедията, където са необходими дълги години за натрупване на знания и умения.

Удивително е, че Андрейчин достига своя връх като учен само на 34 години. Такъв прецедент няма до него, не се повтаря и след него. Любопитен е фактът, че другият връх на българската граматика се превзема от Александър Теодоров-Балан, който, когато издава труда си през 1940 година, е вече на 81 години – преклонна за наука възраст, която малцина и сега достигат. Така двете най-добри български граматика, най-добри и досега, принадлежат, от една страна, на доайена на българското езиковедие и изтъкнат представител на първото поколение български лингвисти, дългогодишен университетски преподавател, борец за българщина и висока езикова култура, виден теоретик на българската граматика, отворен до края на живота си за всички новости в европейската лингвистика, от друга страна, на млад учен, защитил наскоро доктората си в Краков, на когото тепърва предстои университетска кариера, изява и небивала популярност като учен лингвист, авторитет в науката, образованието и културния живот на страната. Общо взето, с граматиката си Балан приключва своята научна дейност, с граматиката си Андрейчин започва своята научна дейност. С граматиката на Балан се затваря важна страница в историята на българското езиковедие, с граматиката на Андрейчин се отваря не по-малко важна и интересна

страница от лингвистичната ни историография. Съдбата е била несправедлива към труда на Балан, чиито послания остават в миналото, и щедро великодушна към Андрейчиновия труд, чиито идеи досега вълнуват българските граматисти.

Първа по време от серията български граматика е Българска граматика от П. Ст. Калканджиев (II доп. изд. 1938) (Калканджиев 1938), чието първо издание, със заглавие *Кратка българска граматика*, е от 1936 г. Граматиката е предназначена главно за учениците в Пловдивския учителски институт, където авторът е преподавател по български език. Трудът е подготвен със съдействието на гимназиалния учител Ал. Д. Пиронков, от когото са написани няколко параграфа.

Граматиката съдържа четири части: Из историята на езика и писмото, Звукословие, Видословие и Словосъчинение.

В първата част се прави кратък исторически преглед на българския език, на двете азбуки – глаголица и кирилица, и на българските книжовни паметници. Очертават се териториалните граници, в чиито предели се говори български език, а според изговора на ятовата гласна диалектите се разделят на източни и западни. Изтъква се наддиалектният характер на книжовния език. Книжовният език, пише авторът, “трябва да бъде единен и общ, еднакво да се пише и говори от всички образовани или само грамотни членове и среди на народа, във всички училища, в цялата книжнина. Той не се цепи на наречия и говори и где повече, где по-малко се отличава поотделно от всяко народно наречие, като едновременно обединява това, което е преобладаващо, съществено и трайно във всички наречия и говори – словния и изразния градеж, речника и духа. Той обаче не е изравнител на различията между наречията и говорите, а спойка между тях, техен обединител. Не е право, па и пакостно е на книжовния език да се гледа като на отделно наречие, което няма свой първообраз в някое народно наречие”.

Във втората част *Звукословие* подробно се разглеждат отношението звук - буква и правописът на думите с ятова гласна, с голям и малък ер, с *й* и с носовата гласна (голям юс). Направена е кратка класификация на гласните и съгласните, които според автора са общо 23. За меки съгласни не се говори. Редуването на звуковете е разгледано предимно в исторически аспект. Въпросът за сричката и сричкоделението е поставен с оглед на пренасянето на части от думи на нов ред. Направени са сравнително пълни наблюдения върху ударението в езика.

В третата част, която е най-обемна, се разглеждат морфологични въпроси. Частите на речта – общо девет (съществителни, прилагателни, числителни, местоимена, глаголи, наречия, предлози, съюзи, междуметия, към които са причислени и частиците) – се разделят на менливи и неменливи. Причастията се определят като глаголно-именни форми, а деепричастието – като дума, средна между глагол и наречие. Авторът не разграничава преизказни от непреизказни форми – на всички той приписва темпорално значение и установява наличието на десет основни глаголни времена. Разгледани са

категориите залог (действителен и страдателен), вид (несвършен и свършен), наклонение (начин) на глагола (изявително, заповедно, условно, неопределено (така нар. съкратен инфинитив, напр. *стига ся, не мога търпя, недей кри, стига се хвали, Роди-ще слива череши, Я-щем грозде на Великден, Земаш му, не мож' му да, На мъките ни края до-ще*). Представя се образуването на глаголи с наставки и представки, като сравнително пълно се описват значенията на представките. При имената категориите род и число са разгледани предимно с оглед на историческото им развитие. Същото се отнася и за определителния член. Макар да се споменава, че именното склонение в съвременния български език е “твърде разнебитено”, имената се групират в две склонения и в единствено число се представят в парадигма от три основни падежа – именителен, звателен, общ (винителен), и един допълнителен – дателен, от който са налице само остатъци. Подробно е разгледано образуването и ударението на съществителните, прилагателните и числителните имена.

Четвъртата част е посветена на синтактични и правописни въпроси, при това въпросите за значението и употребата на определителния член и за употребата на частите на речта и някои техни форми също са отнесени към тази част на граматиката.

Веднага след отпечатването си граматиката предизвиква интерес не само сред специалистите, но и сред широки читателски среди. Днес тази граматика има културно-историческо значение за българското езикознание. Тя е първият обобщаващ труд по толкова широк кръг въпроси от съвременния български език. С право може да се твърди, че тя далече надхвърля предназначението си на учебник за Пловдивския учителски институт.

Българска граматика от Никола Костов (Костов 1939) е опит за създаване на практическа граматика от описателно-нормативен тип. Тя е предназначена за широк кръг от читатели: образовани българи и любознателни чужденци. За тях, както пише авторът, школските граматиките се оказват не особено полезни. Ето защо авторът предлага труд, освободен от програмните изисквания на българското училище. Н. Костов изрично отбелязва, че обща граматична част е изключена почти напълно в книгата. Той смята, че основните граматични понятия са познати на всеки колко-годе образован човек. Вместо това се полагат усилия да се представи българският книжовен език с всичко, характерно за него. Особено внимание се обръща на говоримия език.

Грамматиката има три основни части: Фонетика, Морфология и Синтаксис. С малки изключения фактически синтактични въпроси не се разработват, тъй като авторът схваща синтаксиса като наука за употребата на думите и техните форми в изречението, а не като наука за изречението.

В кратката част по фонетика се прави бегла характеристика на гласните и съгласните главно с оглед на тяхното буквено означение. Липсва класификация на звуковете според единни критерии. По-подробно се излагат звуковите редувания, като е проявен стремеж да се опишат предимно съвременните редувания. Характеристиките на българското ударение са точни – те продължават и в следващия раздел по морфология.

Във втората част на граматиката, която заема централно място, последователно се разглеждат девет части на речта: съществително, прилагателно, числително, местоимена, глагол, наречие, предлог, съюз, междуметие. Наблюденията върху рода и числото на съществителните се описват с оглед към книжовните норми, каквито са или каквито авторът смята, че трябва да бъдат. Авторът приема падежите за синтактична категория, според него само падежните форми, доколкото съществуват в езика, са предмет на морфологията. Той отбелязва, че поради аналитичния характер на българския език падежните форми се заменят с предложни съчетания и че в това отношение нашият език чувствително се отличава от останалите славянски езици. Значително място се отделя на глаголната проблематика. Авторът различава два глаголни вида – свършен и несвършен, а залога разглежда като синтактична категория. Той открива наличие на следните глаголни времена: сегашно (*плетя*), минало несвършено (*плетях*), минало свършено (*плетох*), минало неопределено свършено (*плел съм*) и несвършено (*плетял съм*), минало предварително (*бях плел*), отдавна минало свършено (*бил съм плел*), отдавна минало несвършено (*бил съм плетял*), бъдно време с частицата *ще* (*ще плета*) и с *има да* (*има да чета*), бъдно предварително със *съм* (*ще съм засял*) и с *бъда* (*ще бъда засял*), бъдно неопределено (*видя-ща, видя-щеш, видя-ще...*), характеризирано като “истински архаизъм”, бъдно време за вероятност (*ще да съм отишел*) (т.е. бъдно предварително + *да*), бъдно условно (*плетвам, орвам, бервам, ходвам, носвам, пийвам*), минало несвършено за възможност (*щях да чета, щях да дойда*), минало неопределено за обективна готовност (*щял съм да чета*), отдавна минало за обективна готовност (*щял съм бил да чета*). Както се разбира, авторът не разграничава модални от темпорални значения, но за някои форми, напр. *бил говорил*, уточнява, че представят говорителя като несвидетел, а за формите от типа *бил съм пишел* изразява становището, че с тях действието се изказва като факт, който говорителят не споделя.

Грамматиката на Никола Костов се отличава с категоричността на авторските позиции особено по въпроси, свързани с отношението на граматичните явления към нормите на книжовния език. В много случаи авторът се осланя преди всичко на речевата практика и на собствения си езиков усет и опит, а не на граматическите предписания, направени от предходниците му. Налице са верни констатации, които не са загубили значението си до днес. За да отговори на практическите обществени нужди, авторът последователно се придържа към синхронно описание на граматичната система, което, общо взето, е изключение за традициите в българското езикознание до 30-те години на XX век. Както е отбелязано, при съставянето на граматиката са използвани съчинения на Л. Милетич, Б. Цонев, Манол Иванов, Д. Мишев, А. Т.-Балан, Ст. Младенов, използвани са и две български граматики, написани от чужденци – на проф. Вячеслав Н. Шчепкин *Учебник болгарского языка* (Москва, 1909) и на Leon Beaulieux *Grammaire de la langue bulgare* (Paris, 1933). Авторът изказва съжаление, че не е можал да използва граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, която излиза почти едновременно с неговата граматика.

През 1939 година излиза и Грамматика на българския език от Стефан Младенов и Стефан Попвасилев (= Стефан П. Василев) (Младенов, Попвасилев 1939). Тя съдържа

увод и седем дяла: Гласкословие (фонология или фонетика), Ударение, Словообразуване, Видословие (морфология), Словосъчетание или словосъчинение (синтаксис), Речникословие (лексикология), Из българската диалектология. Морфологичният дял, както и включената прибавка към книгата, където накратко се разглежда употребата на препинателните знаци, са написани от Ст. Попвасилев, останалите части са подготвени от известния български езиковед и университетски професор по сравнително езикознание Стефан Младенов (1880-1963).

В увода Ст. Младенов излага становището си за книжовния език като “функция на индивидуалните или народните говори, които еднички реално съществуват” и за сравнително-историческото езикознание като основа на всяка граматика. Авторът отрича опитите за изграждане на функционална граматика и отбелязва, че за да се разбере сегашният “литературен език”, той трябва да се проследява исторически и в сравнение с другите славянски и неславянски езици от индоевропейското семейство: “Вън от историческото и сравнителното езикознание няма никаква истинска наука за езика, няма “граматика”. Всеки опит да се противопостави “граматиката” на езиково-историческото и сравнително изследване и да се изгради някаква “функционална лингвистика” се изражда неминуемо в безнадежден напън да се възкръси мъртвата схоластична “граматика” или така нар. философска граматика с безсмислени умувания над езиковите факти и с безброй изсмукани из пръсти “правила” и “изключения” и изключения от изключенията”.

Широко място в книгата заемат разделите, посветени на фонетиката, словообразуването и синтаксиса на българския език. Внимание заслужава разграничението между звук като физическа същност и “представа за звук” (фонема) като психическа същност. Изтъква се, че различието между твърди и меки съгласни е важен белег на нашия език, като мекостта на българските съгласни, обяснена и нагледно от учленително гледище, се разграничава от явлението йотация. Подходът към словообразуването е исторически. За Ст. Младенов словообразуването е “история на думите”, затова той последователно проследява в сравнително-исторически аспект наставките (продуктивни и непродуктивни) в състава на съществителните, прилагателните и глаголите. Макар този раздел да е далече от днешното разбиране за предмета на науката словообразуване (дериватология), приносът на Ст. Младенов дори само с факта, че обособява в рамките на граматиката този раздел, с което привлича вниманието върху словообразователната проблематика, е вън от съмнение. Синтаксисът е дефиниран като наука за изказите (изреченията), при това сказуемото, а не подлогът, е тяхна главна и съществена част, то е “онова, що се казва или сказува в една синтактична цялост”. Очевидно Ст. Младенов е привърженик на така нар. вербоцентрична теория за изречението: подлогът, или подметът, според автора не е нито главна, нито съществена част на изказа, защото с него “само се подмята нещо – загатва се или се именува само някакъв предмет”. “Ако няма какво-годе сказуемо [...] подлогът си остава само загатнато нещо, просто подмет, с който нещо си се подмята, но нищо ясно не се *изказва*”.

Морфологичният дял, написан от Ст. Попвасилев, е лишен от каквато и да е оригиналност, при това по подредба изложението съществено се отличава от научния подход и поглед на другия автор. Започва се обикновено с текст за разбор, след което накратко и изцяло в практически аспект и в духа на училищните граматика през 30-те години се обясняват съответните морфологични явления и категории. По повод на тази граматика Балан отбелязва: “По своето становище граматикът проф. Младенов стои съвсем отделно от другаря си [Поп]василев, който пише своя дял от “Грамматика на българския език” сякаш за начално граматично обучение и с текстове за разбор” (Балан 1947: 234).

Грамматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, очаквана от съвременниците на авторите като събитие в културния живот на страната, се посреща с известно разочарование поради научната неравностойност на отделните части и поради упорството на Ст. Младенов, който не отстъпва от позициите на сравнително-историческия подход за сметка на функционално-структурния, за който впрочем българският учен е добре информиран от все по-разпространяващите се идеи на модерната европейска лингвистика.

Както отбелязахме, когато Нова българска граматика излиза от печат (Балан 1940), авторът Александър Теодоров-Балан вече е на 81 години. Вероятно се е изисквала немалка доза смелост да озаглави труда си *нова* граматика, “нова по ука (= учение) и по наука”. Съдържанието напълно оправдава името. Сам Балан си дава сметка за новаторството си. Той пише: “Не е малко в нея (граматиката) това ново; а значително е старото, което още дълго има да се точи в домашното наше знание и мислене. И стига да е критиката у нас просветена и добросъвестна, тя ще разкрие новото, ще го оцени спротив старото и ще му помогне да се усвои и умножи. Не са достойни ни за времето сега, ни за българската наука нападки и укори, на дънцето на които борави неприязън, незнание или непозрял навик”, “Писах и тая граматика при съзнание де, как и защо се отклонявам от типа на граматика, втълпен на поколения от школа и от книжнина; писах я за българи. Тя не е учебник, но нещо повече от учебник; тя говори на читател, който разбира защо дири и чете такава книга”.

След като десет години преди това Балан разработва известното си *Звукословие*, сега съсредоточава вниманието си върху морфологията и синтаксиса на съвременния български език. Тук описанието в много по-голяма степен е синхронно и систематизирано по проблеми. Авторът окончателно изоставя присъщия на младограматичните култ към отделния факт и в изложението си натрупва не отделни факти, а обобщения, от които ясно се долавя, че си е давал сметка за системния характер на езиковите явления. Нещо повече – на много места авторът изкарва на преден план значението и целесъобразността на формата, т.е. може да се твърди, че в книгата му са налице наченки на функционален подход към езиковите явления.

След като уточнява делението на думите в десет части на речта, авторът последователно пристъпва към разглеждане на именната система, глагола и неизменяемите думи. Той прокарва становището си за падежа като “относба” (отношение) за разлика от падежен облик (форма) и падежен израз (“обликов предлог” + име). По-късно, през 50-те години, в хода на прочутата дискусия за аналитизма на съвременния български език, породена от спора му с Любомир Андрейчин, авторът уточнява и доразвива теорията си за падежите като логико-семантична категория (Балан 1954/1987а и Балан 1954/1987б). В хода на дискусията Балан потвърждава знаменитата си фраза, изказана в *Състояние на българската граматика* (1947), че “Няма реч без падежи, но има езици без ‘падежни облици’ (= форми)” (Балан 1947: 103).

Оригинално е гледището на Балан за вида на глагола – според него свършеният вид показва “изход на вършенето”, а несвършеният – “течение на вършенето”. Тук за първи път авторът лансира тезата си за “приказните” (преизказните) форми като четвърти вид наклонение на глагола, теза, която впоследствие трайно се налага в българското езикознание и която досега има свои привърженици. С приказния начин (наклонение) “беседник изявява едно вършене не направо от себе си, сир. вестно, но както да го приказва друг някой, сир. приказно, а този някой може да бъде и сам беседникът”. Заслугата на Балан се състои най-вече във факта, че успява да разграничи темпоралните от модалните значения на глаголните форми. Определен успех е и делитбата на глаголните времена на основни (сегашно, минало и бъдеще) и относителни, които показват “относба (отношение) между повече вършения”. Ето системата на глаголните времена в *Нова българска граматика*:

изявително наклонение
(modus indicativus)

приказно наклонение
(modus commentativus)

сегашно време <i>бера</i>	<i>съм берял</i>
минало просто <i>брах</i>	<i>съм бил брал</i>
минало несвършено <i>берях</i>	<i>съм бил берял</i>
минало свършено <i>съм брал</i>	<i>съм бил брал</i>
минало пресвършено <i>бях брал</i>	<i>съм бил брал</i>
бъдно просто <i>ще бера</i>	<i>ще съм берял</i>
	<i>щял съм да бера</i>
бъдно несвършено <i>ще берях</i>	<i>ще съм берял</i>
<i>щях да бера</i>	<i>щял съм да бера</i>
бъдно свършено <i>ще съм брал</i>	<i>ще съм бъдел брал</i>
	<i>щял съм да бъда брал</i>
бъдно пресвършено <i>ще бъда брал</i>	<i>ще съм бъдел брал</i>
	<i>щял съм да бъда брал</i>

В книгата широко е застъпено и словообразуването. Вторият, по-кратък дял е посветен на синтактични въпроси.

Макар да отбелязва в предговора, че “с езика си изобщо аз съм някак в самота”, авторът не изменя на убеждението, че чрез свойствения си език се бори за повече “българщина”. Към това трябва да се прибави и особеният терминологичен апарат на книгата. Но тъкмо езикът изиграва лоша шега на големия български езиковед, като лишава книгата му, а и другите му съчинения от онази популярност, които те са заслужавали.

Особеният Баланов език е бил повод за всякакви коментарии и насмешки. Стефан Попвасилев си спомня, че един началник на телеграфо-пощенска станция, прочел в списание “Родна реч” Баланова статия, попитал Попвасилев съвсем сериозно: “Тоя Балан да не би да е луд? Защо пише на такъв език?” (Попвасилев 1968: 13). Пак според Стефан Попвасилев на “Баланиадите” на Христо Смирненски и карикатурите на Александър Божинов той се противопоставя, като припомня пословицата “Око да ти излезе, лошо име да ти не излезе”.

Стойността на *Нова българска граматика* далече не се изчерпва само с посочените тук достойнства. Тя е съкровищница на идеи и тънки прозрения, много от които и досега не са оценени и развити.

През 50-те години, вече на преклонна възраст, Ал. Т.-Балан прави основна преработка на граматиката си, която излиза на четири свезки под името *Нова българска граматика за всякого* (1954; 1955; 1958; 1964).

През 1942 г. излиза от печат Българска граматика от Димитър Попов (Попов 1942), която Хр. Първев, в известна степен несправедливо, определя като “най-слабата” между шестте системни граматики от този период (Първев 1975: 20). Вярно е, че в нея “намират проява и елементи от психологизъм” (Първев 1975: 20), но това не е достатъчно основание за оценката. Психологизмът на Д. Попов е по-скоро проява на разнообразие, отколкото недостатък. Същевременно Ал. Т.-Балан отбелязва, че тази граматика “показва нови схващания” (Балан 1957/1987: 221), което е по-обективна характеристика за труда на лектора по български език във Варненското висше търговско училище. Наистина, тази граматика има лошия шанс да се появи пред българския читател между двата върха на нашата граматична наука – *Нова българска граматика* от Балан (1940) и *Основна българска граматика* от Андрейчин (1944), в сравнение с които тя наистина изглежда твърде посредствена. Трябва да се има предвид обаче, че, макар това да не е дефинирано изрично, граматиката е предназначена за студенти неспециалисти, което предопределя характера на изложението и обема му.

Грамматиката съдържа увод и три части: Звукословие, Видословие и Словосъчетание.

Във *Видословието* се разглеждат девет части на речта: глагол, определен като най-важната и основна част на речта, предметно име (=съществително име), прилагателно име, числително име, местоиме, прилаголие (=наречие), предлог, връзка (=съюз),

междуметие. Внимание заслужава опитът за въвеждане на нови термини за наименованието на някои части на речта. Терминът предметно име е зает от логиката, прилаголие е буквален превод от лат. *adverbium*, терминът връзка вм. съюз също е превод от лат. *coniunctio*, фр. *conjonction*. Правилно причастията са определени като отглаголни прилагателни имена. Сполучливо е направена семантична аналогия между глаголите и прилагателните, посочва се, че “Глаголът означава производим от лицето признак, а прилагателното име – готов, заложен в природата на предмета. Свързват се с предметно име, което сочи извършителя на действието или носителя на признака”. Авторът разглежда три глаголни вида – траен (*мълча, седя, ловя*), нетраен, който “трае само миг” (*млъкна, седна, уловя*), повторителен, при който “действието се върши с прекъсване и повтаряне” (*млъквам, сядам, улавям*). Според автора българският глагол има облици за два залога – действителен и страдателен. Като разновидности на страдателния залог са посочени възвратният, взаимният и средният залог. Уточнява се по-надолу, че всъщност средният залог е “между действителния и страдателния” залог. Глаголните времена се разглеждат в отношението им спрямо три признака: (а) спрямо ориентацията на действието към “сегашния миг” – сегашно, минало и бъдно; (б) спрямо допълнителен “минало или бъден миг” – минало несвършено и бъдно несвършено, минало предварително и бъдно предварително; (в) спрямо това, дали действието “става в определено за говорителя време, възприема се лично от него и се изразява пряко”, или “е станало в неопределено за говорещия време, не е възприето лично от него и е изразено косвено” – определени и неопределени глаголни времена. Системата на миналите глаголни времена е следната:

минало свършено определено – *нях*

минало свършено неопределено – *нял съм*

минало несвършено определено – *неех*

минало несвършено неопределено – *неел съм*

минало предварително определено свършено – *нял бях*

минало предварително неопределено свършено (минало отдавна свършено) – *нял съм бил*

минало предварително определено несвършено – *неел бях*

минало предварително неопределено несвършено (минало отдавна несвършено) – *неел съм бил*

Чрез посочените признаци се дефинират и бъдещите глаголни времена (осем на брой).

За разлика от други граматиките от 30-те и 40-те години, в граматиката на Д. Попов се отделя широко място на синтактичната част. Изречението е дефинирано в психологически аспект: “Изречението е словосъчетание с определен глагол [...] или негов заместник, което изразява и съобщава душевно преживяване”. Сказуемото е провъзгласено за основната част на изречението. Авторът се е спрял също на подлога, допълнението, обстоятелството (“обстоятелствена дума”), определението и приложението. Разгледани са и “еднаквите части” (= еднородни части). Сложните изречения се делят на съчинени, съставни и усложнени (съчинени и съставни).

През 1944 г. излиза от печат Основна българска граматика от Любомир Андрейчин (1910-1975) (Андрейчин 1944), граматика, която, както много пъти се е подчертавало, поставя нови научни основи на българската граматична мисъл и предопределя нейното развитие в следващите 50 години.

Грамматиката съдържа три основни дяла: Фонетика, Морфология и Синтаксис, като централно място заемат морфологичните въпроси. Този труд се отличава с две основни качества: (1) описанието е предимно синхронно, т.е. дава се приоритет на “живата езикова действителност”; (2) в описанието широко е застъпена не само формалната, но и семантичната страна на граматичните явления и категории. Като последовател на прочутата Краковска славистична школа, чрез която се запознава с идеите на Ян Бодуен де Куртене и на модерната европейска лингвистика от 30-те години на XX век, авторът, без да пренебрегва традициите в българската граматична мисъл, прави опит да опише граматичния строй на съвременния български език като функционална и функционираща система. Това е новост не само за българската, но в голяма степен и за европейската лингвистична практика. При това авторът не пренася механично нови теории и идеи, нито пък робува на наслоенията в тогавашната родна граматична мисъл, а последователно се придържа към даденостите и особеностите на нашия език и ги интерпретира съобразно с посочените принципи.

В дяла по фонетика се започва с кратка характеристика на писмената система и на отношението буква – звук, след което повече място се отделя на звуковата система. Подробно е описано учленението на съгласните и гласните, което се онагледява и с рисунки на положението на говорния апарат (заимствани от опитното изследване на българското произношение от Стойко Стойков). Класификацията на гласните и съгласните е обобщена в таблица. Внимание заслужава разделът за звуковите промени и закони. Звуковите закони са разделени на съвременни (преглас, премятане, вмъкване и изпусчане на звукове) и исторически. Промените се разглеждат с оглед на книжовните правоговорни норми, някои от които всъщност се формулират за пръв път. В множество свои по-късни изследвания и бележки авторът продължава да се занимава с нормите на устната реч и да поставя на вниманието на широката общественост правоговорни проблеми.

Вторият дял *Морфология* представя изключително постижение за младия тогава автор. В него кратко, ясно и прецизно се прави анализ на морфологичната система на съвременния български език във всичките нейни части и аспекти – части на речта, словообразуване, формоизменение, граматични категории, значение и употреба на формите. Дефинира се аналитичният характер на съвременния български език и се изразява становището, че “изоставянето на падежните форми при имената е белег на значително усъвършенстване на езиковата система, до което са се издигнали някои от най-високо развитите езици в света, като френски, италиански, английски и др.”. Наблюденията върху именните граматични категории уточняват редица положения, които до излизането на тази граматика се обясняват не съобразно с даденостите на

живия език, а предимно в исторически аспект. Така на съвременния български език се приписват вече несъществуващи категории и явления.

Много пестеливо, но точно са формулирани семантиката и функциите на определителния член. Като се коментира изречението *Днес не съм чел вестника*, се посочва, че “говорещият има наум един определен вестник, който е известен и на неговия събеседник”. С определителния член, пише Андрейчин, даден предмет “се явява в някакъв смисъл известен или “определен” (било от виждане, било от разговор, било по предположение) за лицата, които разговарят”. Според автора определителният член е важна и ценна особеност на българския език, в това отношение нашият език може да се постави наред с френски, немски, английски и други модерни езици.

Най-голям остава все пак приносът на Л. Андрейчин в описанието на глаголната проблематика: (1) подробно се излага видовата семантика на българските глаголи и видовото образуване; (2) утвърждава се наличието на девет глаголни времена, три от които изказват просто хронологично отношение (сегашно, минало свършено и бъдеще), а останалите – сложно (т.е. представя се хронологичното отношение на самото действие спрямо някой друг посреден момент, а тоя момент се определя от своя страна спрямо момента на говоренето); (3) макар че минало неопределено време се определя като относително глаголно време, все пак то се разграничава от останалите относителни времена и се изтъква съвсем основателно резултативният му характер (“Тая глаголна форма (= *приготвил съм се*) означава действието в общ смисъл като нещо вече станало в миналото, но актуално като факт или като резултат и в сегашното, а не като конкретно протичащо извършване в миналото.”); (4) уточняват се наименованията на глаголните времена, които впоследствие се възприемат почти без възражения в българистиката; (5) разграничават се непреизказни от преизказни форми, като се въвежда в употреба и самият термин *преизказване* (срещу така нар. “приказно наклонение” у Ал. Т.-Балан) – един от най-сполучливите български езиковедски термини според Иван Куцаров (Куцаров 1993: 177); (6) редицата от форми за преизказване се разграничава от формалната редица за по-силно преизказване, с което фактически се утвърждава наличие на категория (*начин на*) *изказване на действието* с три редици от форми – за пряко изказване, за преизказване и за по-силно преизказване; (7) уточнява се семантиката на двата типа форми на условното наклонение – формите с *бих* са определени като условно наклонение за възможност, а формите от типа *ядвам, търпявам* – като условно наклонение за готовност; (8) разграничават се модалните стойности на глаголните форми от чисто темпоралните значения.

Своята теория за глагола и значенията на неговите форми авторът излага още в докторската си дисертация *Kategorie znaczeniowe koniugacji bulgarskiej* (“Смислови категории на българското спрежение”), защитена в Краков през 1936 и отпечатана на полски език в 1938 г. Като се опира на знаменитата, но напълно пренебрегната и забравена студия на Юрдан Трифонов от 1905 г. (“Синтактични бележки за съединението на минало действително причастие с глагола *съм* в новобългарския език” в *Периодическо списание на БКД в София*, т. 66, 1905, кн. 3-4, стр. 155-192),

Андрейчин въвежда категорията *начини на изказване* с три редици от форми: една за авторско изказване (наречено в *Основна българска граматика* пряко изказване) и две за косвено изказване (наречено в *Основна българска граматика* преизказване) – обикновени форми и емфатични форми (наречени в *Основна българска граматика* форми за по-силно преизказване). Ето и самата система от форми:

<i>Време</i>	<i>Авторско изказване</i>	<i>Косвено изказване</i>	
		<i>Обикновени форми</i>	<i>Емфатични форми</i>
Сегашно	правя	правел съм	бил съм правел
Минало свършено	правих	правил съм	бил съм правил
Минало несвършено	правех	правел съм	бил съм правел
Минало неопределено	правил съм	бил съм правил	бил съм (бил) правил
Минало предварително	бях правил	бил съм правил	бил съм (бил) правил
Бъдеще	ще правя	щял съм да правя (ще съм правел)	щял съм бил да правя (ще съм бил правел)
Бъдеще предварително	ще съм правил	щял съм да съм правил	щял съм бил да съм правил
	(ще бъда правил)	(щял съм да бъда правил)	(щял съм бил да бъда правил)
Бъдеще в миналото	щях да правя	щял съм да правя	щял съм бил да правя
Бъдеще предварително в миналото	щях да съм правил	щял съм да съм правил	щял съм бил да съм правил
	(щях да бъда правил)	(щял съм да бъда правил)	(щял съм бил да бъда правил)

По-късно (1953) Л. Андрейчин възприема тезата на Ал. Т.-Балан за преизказните форми като четвърто българско наклонение наред с изявителното, повелителното и условното. Любопитно е да се направи сравнение между темпоралната и преизказната система на Балан (1940) и Андрейчин (1944):

<i>Форма</i>	<i>Балан</i>	<i>Андрейчин</i>
Бера Берял съм	Сегашно изявително Сегашно приказно	Сегашно пряко изказване Сегашно преизказно
Брах Брал съм, брал	Мин. просто изявително	Минало свършено пряко изказване Минало свършено преизказно
Берях Берял съм	Минало несв. изявително	Мин. несв. пряко изказване Мин. несв. преизказно
Брал съм, брал е Бил съм брал	Мин. св. изявително Мин. св. и мин. просто приказно	Мин. неопр. пряко изказване Мин. неопр. преизказно
Бях брал Бил съм брал	Мин. пресвършено изявително	Мин. предв. пряко изказване Минало предв. преизказно

Ще бера	Бъдно просто изявително	Бъдеще пряко изказване
Щял съм да бера	Бъдно просто приказно	Бъдеще преизказно
Ще съм брал	Бъдно св. изявително	Бъд. предв. пряко изказване
Щял съм да съм (бъда) брал	Бъдно свършено приказно	Бъд. предв. преизказно
Щях да бера	Бъдно несвършено изявително	Бъд. в мин. пряко изказване
Щял съм да бера	Бъдно несвършено приказно	Бъд. в мин. преизказно
Щях да съм брал		Бъд. пр. в мин. пряко изказване
Щял съм да съм брал		Бъд. предв. в миналото преизказно

Следвайки постановката, че синтаксисът е наука за изречението, а не за употребата на думите, Л. Андрейчин последователно разработва строежа на простото и сложното изречение. За първи път тук се говори за обособени части – определения, приложения и обстоятелства.

В по-късните си изследвания авторът изяснява, разширява и задълбочава наблюденията си по редица важни граматични въпроси – за аналитичния характер на българския език, за вида, залога и глаголните времена, за местоименията, предлозите и др. Имал е намерение да преработи труда си, но ранната смърт му попречва да осъществи замисъла си. През 1978 г. граматиката е преиздадена почти без промени (изданието съдържа кратки въвеждащи бележки от Валентин Станков). *Основна българска граматика* е преведена и издадена на руски език под заглавие *Грамматика болгарского языка* (Москва, 1949).

Ще завърша този обзор с кратки бележки за критичната студия на Александър Теодоров-Балан *Състояние на българската граматика* (1947), в която се прави преглед на състоянието на изследванията по българска граматика, като преди всичко обект на анализ са шестте системни граматиките, излезли в периода от 1936 до 1944 г.: собствената граматика на автора, граматиката на Л. Андрейчин, както и граматиките от П. Ст. Калканджиев, Н. Костов, Ст. Младенов и Ст. Попвасилев и от Д. Попов (Балан 1947).

Изложението е организирано по проблеми, разпределени в: (а) обща част; (б) езикова част; (в) речева част; (г) заключение.

В общата част накратко се представят авторите на шестте граматиките, след което се прави критичен разбор на това, как авторите са схванали предмета на своите книги, какви части включват в граматиките си и какви са научните основания за това. Значително място се отделя на терминологичния апарат, с който си служат българските граматисти.

В езиковата част се анализират важни въпроси: за съотношението език – реч, за частите на речта и техния брой в българския език, за правоговорните и правописните норми, за същността на понятията дума и изречение и др.

В речевата част се изяснява съдържанието на термините падеж и склонение, прави се преглед на становищата за броя на наклоненията в български, като се защитава наличието на така нар. “приказно” наклонение, след което много място се отделя за глаголното спрежение – как се представя то в съответните граматика със защита, включително с допълнителна аргументация, на собствените позиции.

В заключението авторът отбелязва “неутешното” състояние на българската граматика.

Критичната студия на Ал. Т.-Балан не е просто рецензия на няколко граматика: като взема повод от отпечатването им, той излага своя цялостна концепция за граматичната наука, за нейните теоретични основи, методи и аспекти на изследване. От друга страна, авторът представя своето виждане за граматичния строй на съвременния български език, за неговите нови и стари черти и особености. Студията има важно значение за историята на българското езикознание, защото в синтезиран вид представя оригиналната граматична концепция на Балан.

*

30-те и 40-те години на ХХ век действително се оказват изключително плодотворни за развитието на българската граматична мисъл, въпреки че изброените по-горе граматични трудове далече не са равностойни по съдържание и новаторски дух. Това се дължи, от една страна, на все още силното влияние на младограматическите идеи и на привързаността на някои от авторите, например на Стефан Младенов, към тези идеи и към традицията, положена най-вече от първото поколение български лингвисти, от друга страна, значение има както неравностойната филологическа подготовка на нашите граматика, така и авторският замисъл относно предназначението на съответния граматичен труд.

Като автори на граматика в този период се изявяват тримата големи български лингвисти Александър Теодоров-Балан – ярък представител на първото поколение езиковеди и най-деен участник в граматичния живот по онова време, когато Русин Русинов определя като първия български езиковед с европейска лингвистична култура и мислене (Русинов 1985: 414; Русинов 2000: 19), Стефан Младенов – не по-малко ярък представител на второто поколение български езиковеди и на сравнително-историческото езикознание, виден историк на българския език и лексикограф, и Любомир Андрейчин – изгряваща звезда на граматичния небосклон в края на 30-те и през първата половина на 40-те години.

Българските граматика и други граматични трудове, появили се на бял свят през 30-те и 40-те години на XX век, в много голяма степен адекватно отразяват сложните процеси, които протичат в европейската лингвистика, свързани със смяната на научната парадигма, с отрицанието на младограматическите идеи и особено на тесния емпиризъм, фактицизъм и психологизъм на младограматичните. Известно е, че младограматичните абсолютизират историческия подход към езиковите факти като единствен научен подход и отричат изучаването на съвременния език. В *Грамматика на българския език* от 1939 г. Стефан Младенов продължава да отстоява това разбиране, като заявява категорично, че без езиково-исторически основи граматиката не е наука, “плитко и произволно мъдруване”. Същевременно още в първите десетилетия на XX век, когато доверието в традиционните методи е силно подкопано, си пробиват път идеите на Ян Бодуен де Куртене, по-късно на Фердинанд дьо Сосюр и на Пражката лингвистична школа.

Възпитани в духа на младограматизма, българските езиковеди от първото поколение оставят без внимание повечето от постулатите на новата лингвистика. Изключение в това отношение се наблюдава единствено у Александър Теодоров-Балан, у когото според Русин Русинов можем да съзрем известна родственост с някои лингвистични идеи на Ян Бодуен де Куртене (Русинов 1977: 40). Не може да се твърди обаче, че Балан е последовател на Де Куртене. Идеино сродство, пак според Р. Русинов, между двамата учени има в стремежа им да обясняват езиковите явления с действието на психологическия фактор (Русинов 1977: 40). Струва ми се обаче, че психологизмът на Балан е обусловен от влиянието на младограматичните, а не от творчеството на Де Куртене. Без съмнение, първите български езиковеди са познавали някои от трудовете на Де Куртене, например Беньо Цонев в своята *История на българския език* (т. II, 1934) се позовава на един Бодуенов труд, вероятно от него той възприема и теорията за смесения характер на езиците, но концептуално остава в компанията на младограматичните.

Определено влияние върху граматичната концепция на Ал. Т.-Балан оказва не Ян Бодуен де Куртене, а Фердинанд дьо Сосюр.

На първо място, Балан възприема прокараното от Сосюр разграничение между език и реч и отстоява това разграничение, както отбелязах, още в *Звукословието* си от 1930 г. Още в първите страници на този труд Балан разграничава двете понятия: езикът е сбор от думи с разнообразни значения и форми, средство за общуване; гледан откъм употребата си, той е реч; за да бъде реч, езикът се говори. В *Разногласни становища за българска граматика* Балан допълнително мотивира разликите между език и реч: “Верно е, че кога говориме, ние произвеждаме, твориме език; говоренето е процес (гр. енергия), от който е сетница (гр. ергон “работа”) език. Ала ако процеса с неговата сетница назовем като особно езикословно понятие с дума “реч”, градивото пък, материалът за тази реч, со всички негови белези и начини за употреба назовем пък като особно езикословно понятие с дума “език”, тогава ще съществуват като философски понятия и език, и реч; и тогава езикът наистина ще се употреба за реч, ще

има свой строй, и наистина ще може да има граматика, която да учи за строя на езика и за употребата му в реч, - ще има изобщо ука за езика. “Реч” е понятие активно, динамично; а “език” е понятие пасивно, статично. Под такива признаци сякаш език и реч са противоположни на реч и език под признаците ергон (“работа”) и енергия погоре. По природа никое от тия две понятия не е пръвнo или сетно [...] те се обуславят едно друго: без реч няма език, и без език няма реч [...] Отличава реч от език, parole от langue, отдавна F. de Saussure [2], който създаде школа от следовници в съвременното езикознание” (Балан 1935: 95).

На второ място, Балан се опитва да разграничи синхрония от диахрония. Още в предговора към *Звукословието* той заявява, че тази граматика “представя предмета си от перспектива на новобългарския книжовен език”. В *Разногласни становища за българска граматика* той доуточнява понятието книжовен език: съвременен, новобългарски език (Балан 1935: 95-100).

Определението на Балан от *Звукословието*, че книжовният език е “особит говор или наречие между всички български говори или наречия”, предизвиква ожесточена критика от страна на Ст. Младенов. В *Разногласни становища за българска граматика* Балан отбелязва: “Книжовният говор, или наречие, или език, по основните си белези сочи към определен географски простор, ала с битието си не е ограничен в него. Просторът на това битие вече не е географски, но културен [...] Книжовният език е произлязъл из определена тяхна (на българските говори) средина, ала живее свои съдбини. Така е българският книжовен език бил зароден в говорска средина източнобългарска [...] и следувал свое развитие, носейки култура всъде между българи; той има своя история” (Балан 1935: 96). Според Ст. Младенов, който пространно рецензира Балановото *Звукословие*, гледището на Балан за книжовния език е подобно на гледището на първия български граматик Неофит Рилски: “Г. Т.-Балановата “граматика” благоволи само към “книжовния” език, който е нещо като избрано аристократско чедо между простите народни говори, с които граматичната ука на г. А. Т.-Б. твърде не иска да се занимава и гледа на тях като съща мащеха. Колко напомня това Неофитовата поука да избягваме долния (“подлият”) говор на простолюдието! [...] Въпросът е сега, дали “българският книжовен език”, тоя любимец на българската граматика, наистина е “особит говор или наречие между всички български говори или наречия” (Младенов 1934: 23-24).

Според Ст. Младенов “По основните си свойщини всякой “книжовен” език е неразделно свързан с едни или други народни говори, следва, че всякой такъв език е *функция* на съответните народни говори, а не е “особит говор или наречие” [...] При това тая функция е психологически доста сложна, а математически от никого неизчислима. “Книжовният” език на всякой образован или на всякой писател представя *приближение до един* същински идеал, който не само, като всеки идеал, е *непостижим*, но и никога не е нито пълен, нито окончателно завършен, а непрестанно се строи” (Младенов 1934: 24-25).

На трето място, Балан възприема от Сосюр и последователите му възгледа за езика (граматиката) като система, която има своя структура. Вече отбелязах, че още в *Звукословието* той държи строга сметка за йерархията на езиковите равнища. В *Нова българска граматика*, в която са налице наченки на функционален подход към езиковите явления, авторът пише: “Език се състои от думи, а думите от езика служат за реч. Няма реч без говорящи лица, без беседници. Тя е беседа, разговор; тя се говори и се пише, за да бъде от някого чута и разбрана. От говор, от жива беседа извеждаме всяко познание на езика, извеждаме негова речник и граматика. Писмото на езика е само негов зрителен, бездушен символ; говорът е душата му, в него е животът. Говор се слуша, а писмо се чете, гласно или наум [...] Най-малка единица от език е дума; а най-малка единица от реч е изречение”. В *Разногласни становища* авторът уточнява, че “строй” на езика означава неговата *структура*, а “употреба” на езика неговите *функции* (Балан 1935: 121). Той е привърженик на системноописателния подход и въвежда пръв този подход в българското езикознание: “Българска граматика съвременна, цяла и систематична, ние днес още нямаме” (Балан 1935: 122). Пръв Балан се застъпва за изработване на “описателна граматика, особито нормативно насочена”, което се тълкува от Ст. Младенов като опит за вмешателство на граматикаря в устройството на българския език. Според Ст. Младенов “съвременното езикословие” не е наука нормативна: Проф. А. Т.-Балан съвсем неоснователно и погрешно брои съставителите на граматика за нещо като законодатели в областта на езика. Отминало е времето на граматикарското диктаторство, Балановите попълзновения остават напразни. Граматикът или езиковедецът не е жрец в храма на словото, а просто клисар. Задачата на граматика не е в устройството на езика, а в изучаването на езиковия строеж (Младенов 1934: 25-26) .

Първият български езиковед, който пряко е повлиян от идеите на Ян Бодуен де Куртене, е Стефан Младенов. Сам Младенов определя Де Куртене като “гениален” свой учител (Младенов 1934: 24). Както се знае, през зимния семестър на учебната 1904-1905 година той е на специализация в Санкт-Петербургския университет и посещава Бодуеновите лекции по общо езикознание. По повод на тях по-късно той пише: “През тоя най-зрял Петербургски период на Бодуеновата професорска дейност и писачът на тия редове бе слушател на Бодуена. Голяма е ползата и незаличими са му спомените от зимното полугодие на 1904-1905 година в Петербургския университет. Студентите високо ценяха своя бележит учител, обичаха го и си го наричаха с галеното умалително Бодуенчик” (Младенов 1929: 138).

Както отбелязва Р. Русинов, Ст. Младенов не се издига до общата лингвистична концепция на Ян Бодуен де Куртене, но в трудовете му се намират отделни положения, които явно са повлияни от схващанията на руско-полския езиковед (Русинов 1977: 42). Това се отнася най-вече до Стефан-Младеновата интерпретация на фонемата, която изцяло е в бодуеновски дух. В *Грамматика на българския език* (1939) той отбелязва: “Но понеже езикът е дейност психофизиологическа, т.е. преди всичко духовна дейност на зоологическия вид *homo sapiens* “разумен човек”, при която той използва средства

физически (акустически – звуковете) или физиологически с помощ на оръдия телесни (анатомически), то би трябвало и в “граматиката”, както в съвременната наука за езика, да се говори повече за звуковете на човешката реч с оглед и на тяхната психологическа основа. Езикознанието, па и всяка граматика трябва да борави не със звуковете, които, като физически явления, са предмет на един дял от физиката – акустика, но с представите за звуковете или звуковите представи, наричани с научна гръцка дума фонемии. Във всяка звукова представа у обикновените (не глухонемии) говорители трябва да се различават добре: 1. Слухова представа, представа за слуховото въздействие (акустически ефект) от звука, която може да се нарече на гръцки акузма (от гръцки глагол със значение слушам, чувам) и 2. Представа за работата (движенията) на говорните оръдия, чрез които движения се образува езиковият звук; тази двигателна представа за звука наричат пак на гръцки кинема (от гръцки глагол със значение движа се). Ако едно дете няма или не може да добие акузми, като чуе известни звукове, и ако след дълго слушане и разни опити не може да си създаде кинемии, то не ще може да говори”.

Разбирането на Ст. Младенов за езика като индивидуално явление също е повлияно от Ян Бодуен де Куртене, срв. в *Грамматика на българския език*: “Всеки книжовен език е [...] само функция на живия говорим език или, още по-добре, функция на индивидуалните или народните говори, които еднически реално съществуват, докле живеят съответните говорители”.

Едва третото поколение български езиковеди, които започват научния си път на попрището на езикознанието през 30-те години, творчески възприема идеите на Ян Бодуен де Куртене и допринася за рецепцията на структурната лингвистика у нас. Следва да се има предвид още, че през 30-те години европейската лингвистика се е придвижила доста напред. Ако в края на XIX и началото на XX век трудовете на Де Куртене се посрещат с пренебрежение и равнодушие (Леков 1983: 49), в 30-те години основните му възгледи, особено в областта на фонологията, не само че са възприети, но и развити от учени като Н. Трубецкой, С. Карцевски, Р. Якобсон. Основан е Пражкия лингвистичен кръжок, идеите на Ф. дьо Сосюр имат все повече привърженици.

По стечение на обстоятелствата най-талантливите млади български езиковеди, които през втората половина на 20-те години все още са студенти, биват изпратени на специализация в прочутия Ягелонски университет в Краков. Знаменитата Краковска славистична школа оказва изключително плодотворно влияние върху развитието на българската лингвистика. С личната помощ най-вече на Любомир Милетич най-изявените студенти по славянска филология се изпращат на специализация в Краков, където по това време работят първокласни специалисти като Казимеж Нич, Тадеуш Лер-Сплавински, Казимеж Мошински, Войслав Моле, Вацлав Ледницки и др. Даровитите бъдещи български езиковеди, които сега наричаме трето поколение езиковеди, са имали възможност да се запознаят основно с идеите на Ян Бодуен де Куртене и неговите полски ученици и творчески да ги пренесат в българското езикознание. Първите специализанти в Ягелонския университет са Кирил Мирчев и

Иван Леков (1925-1926 г.). От 1929 до 1931 г. Леков отново е в Краков, вече като лектор по български език. През учебната 1929-1930 г. на едногодишна специализация в Краков и Варшава е и Стефан Илчев. Пет години (1931-1936) прекарва в Краков Любомир Андрейчин – първоначално като специализант, а после и като лектор по български език. От 1937 до 1939 г. лектор по български език е Куйо Куев. Освен тези учени през 30-те години в Краков и Варшава са специализирали още Христо Вакарелски, Петър Динеков, Христо Кодов, Г. Керемидчиев и др.

По време на престоя си в Краков Л. Андрейчин е силно привлечен от идеите на Ян Бодуен де Куртене. Те му помагат да изработи цялостната си граматична концепция, опираща се на три основни принципа: а) принцип за системност в езиковия строеж; б) изучаване на езиковите явления като единство от форма и значение; в) ясно разграничение на синхрония от диахрония (Русинов 1977: 49). Сам Андрейчин оценява граматичната си концепция в *Основна българска граматика* (1944) като “собствена интерпретация на Бодуеновите лингвистични идеи” (Русинов 1977: 49). В Краков Андрейчин се запознава и с лингвистичните идеи на Фердинанд дьо Сосюр. В Ягелонския университет – както отбелязва Андрейчин – узрява неговата идея, че езикът трябва да се изучава не само диахронно, но и синхронно, като сложна функционираща система. Тази голяма и нова идея, пише Андрейчин, се опитах да разработя на българска почва. Ягелонският университет, където, по думите на Андрейчин, е вселен духът на бележития Ян Бодуен де Куртене, изиграва изключителна роля за научното развитие на Л. Андрейчин (Русинов 1995: 15-16; Русинов 2000: 193).

Принос за рецепцията на идеите на Пражката лингвистика в България имат и Иван Леков и Стойко Стойков.

И така, към края на 30-те и в първата половина на 40-те години идеите на следмладограматическата лингвистика стават водещи в българското езикознание, в това число и в българската граматика. Главните заслуги за рецепцията им принадлежат на Ал. Т.-Балан от първото поколение български езиковеди и на Ив. Леков, Л. Андрейчин и Ст. Стойков от третото поколение лингвисти. След Втората световна война структурната лингвистика, главно нейното функционално направление, налага пълна доминация. Леков се ориентира към проблематиката на славянското езикознание, Андрейчин – предимно към проблематиката на българската граматика и към теорията и историята на книжовния език, а Ст. Стойков се извява като фонолог, фонетик и диалектолог.

*

В заключение нека се върнем на българските граматики, отпечатани в периода 1936 (1938) – 1944 г., и по-специално на *Нова българска граматика* на Ал. Т.-Балан. Ще си позволя да продължа афористичния стил на Балан, който пише, че в граматиката на Калканджиев “има ука, ала няма наука”, в граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев “има наука, ала няма поука”, а в граматиката на Н. Костов “има поука, но

няма наука” (Балан 1947: 19), и ще отбележа, че в Балановата граматика от 1940 г. има както “ука” и наука, така и поука. Голямата “поука” е, че самоизолацията, в която Балан изпада главно заради езика си, попречва както на съвременниците му, така и на следващите поколения да вникнат в оригиналната му теоретична концепция и да продължат развитието на граматичните му идеи. Осуетена е възможността да се създаде Баланова граматична школа от негови съмишленици и следовници, която би имала европейско признание.

Времето също не работи в полза на Балан. Скоро след излизането на *Нова българска граматика* идва 1944 г. и българската лингвистика се ориентира към рецепция на съветското езикознание с всички негови плюсове, но и минуси. Животът става по-динамичен, безвъзвратно отминава времето на дългите дискусии и размисли по лингвистични въпроси и на още по-дългите отговори. Сменя се научната парадигма, но се сменят и авторитетите. Балан отдавна е “изслужил” професор на Софийския университет, той е на пределна възраст, външно към него има уважение и почит, но няма задълбочено изучаване на трудовете му и развитие на идеите му. Тъжно е например, че в голямата дискусия върху аналитизма на съвременния български език през 1954-1955 г., в която участва почти цялото българско езиковедско “войнство”, всички български лингвисти, само с едно изключение, единодушно застават на страната на Л. Андрейчин против концептуалната рамка на Балан. Тази констатация е тъжна не защото Л. Андрейчин не е прав, а защото не се дооценява каква теория всъщност лансира и защитава Балан. Единствен Иван Леков соломоновски заключава, че “Между мненията на участниците в дискусията няма особено дълбоки различия по същество. Несъгласията [...] са повече формални и имат за причина неустановеността и колебанието на терминологията” (Леков 1954/1978: 295). Водещи в тези години, а и в следващите десетилетия са граматичната концепция и идеи на Любомир Андрейчин, чието блестящо начало се поставя в неговата *Основна българска граматика*.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1944: Л. Андрейчин. Основна българска граматика. София.

Балан 1930: Ал. Теодоров-Балан. Българска граматика. Дял I. За думите. Част I. Звукословие. София.

Балан 1935: Ал. Теодоров-Балан. Разногласни становища за българска граматика. // Списание на Българската академия на науките, кн. ЛII, т. 25. София.

Балан 1940: Ал. Теодоров-Балан. Нова българска граматика. София.

Балан 1947: Ал. Теодоров-Балан. Състояние на българската граматика. София.

Балан 1954/1987а: Ал. Теодоров-Балан. Българско склонение. // В. Попова, Б. Вълчев (съст.). Александър Теодоров-Балан. Избрани произведения. София.

Балан 1954/1987б: Ал. Теодоров-Балан. Граматични разногласия (Разяснения и възражения). // В. Попова, Б. Вълчев (съст.). Александър Теодоров-Балан. Избрани произведения. София.

Балан 1957/1987: Ал. Теодоров-Балан. Четвърто наклонение. // В. Попова, Б. Вълчев (съст.). Александър Теодоров-Балан. Избрани произведения. София.

Калканджиев 1938: П. Ст. Калканджиев. Българска граматика. II доп. изд. Пловдив-София.

Костов 1939: Н. Костов. Българска граматика. София.

Куцаров 1993: Ив. Куцаров. Проблеми на българската морфология. Пловдив.

Леков 1954/1978: Ив. Леков. По някои основни въпроси във връзка с труда на Ал. Теодоров-Балан "Българско склонение". // П. Пашов (съст.). Помагало по българска морфология. Имена. София.

Леков 1983: Ив. Леков. Из близкото минало на славянското езикознание. Дейци и насоки. Съст. Ив. Буюклиев, Я. Бъчваров. София.

Младенов 1929: Ст. Младенов. Професор Ян Бодуен де Куртене. // Славянски глас, № 4.

Младенов 1934: Ст. Младенов. Основни и второстепенни въпроси из новобългарската граматика (Поправки и допълнения към г. Балановата "Българска граматика"). // Списание на Българската академия на науките, кн. XLVIII, т. 23. София.

Младенов, Попвасилев 1939: Ст. Младенов, Ст. П. Василев [Попвасилев]. Граматика на българския език. София.

Попвасилев 1968: Ст. Попвасилев. Радетели за език и култура. Спомени. София.

Попов 1942: Д. Попов. Българска граматика. София.

Първев 1975: Хр. Първев. Очерк по история на българската граматика. София.

Русинов 1977: Р. Русинов. Ян Бодуен де Куртене и българското езикознание. // Prace językoznawcze, z. 53.

Русинов 1985: Р. Русинов. Приносът на Александър Теодоров-Балан в теорията на националния книжовен език. // Български език, № 5.

Русинов 1995: Р. Русинов. Любомир Андрейчин – жизнен път и научно дело. Велико Търново.

Русинов 2000: Р. Русинов. История на българското езикознание. Очерци. Велико Търново.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тук и по-нататък в изложението са направени корекции в оригиналния правопис на Балан с оглед на днешните правописни норми.

[2] Тук Балан се позовава на *Курса*, като цитира първото – от 1916, и второто – от 1922 г., издание.

Публикувано в: Хр. Станева, П. Радева, А. Гецов (ред.). *Йорданка Маринова. Изследвания по случай нейния седемдесетгодишен юбилей*. Велико Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”, 2006, стр. 35-62.

Стоян Буров